3. **Эмоционалдык жана нравалык баалуулуктарды калыптандыруу** Повесттеги окуялардын эмоционалдык аспектилерин талкуулоо аркылуу окуучулар боорукерлик, жардам берүү, достук жана адеп-ахлактык сапаттарды өздөштүрө алышат. Мисалы, окуучуларды роль ойноп чыгарманы кайра жаратууга чакырып, каармандардын чечимдерин талкуулоо натыйжалуу болот.
4. **Чыгармачылык жана визуалдык тапшырмалар** Окуучулар мифологиялык образдарды сүрөттөө, комикс же эссе жазуу, драмалык көркөмдө көрсөтүү аркылуу чыгармачылыктарын өнүктүрө алышат. Бул алардын фантазиясын кеңейтет жана чыгармачылык потенциалын активдештирет.
5. **Интеграциялык жана долбоордук иш-аракеттер** Повесттин негизинде интеграциялык проекттерди уюштуруу сунушталат: мисалы, «Мифологиялык жана реалдуу дүйнө» темасында чакан долбоорлор, көргөзмөлөр жана презентациялар. Бул окуучуларга тереңирээк ой жүгүртүүгө жана чыгармачылыкты практикада колдонууга мүмкүнчүлүк берет.

Бул практикалык сунуштар башталгыч класстардын сабактарында «Ак кеме» чыгармасын колдонуу аркылуу окуучулардын дүйнө таанымын, нравалык-руханий жана чыгармачыл сапаттарын системалуу өнүктүрүүгө багытталган.

Адабияттардын тизмеси:

1. Рысбаев С.. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы. – Бишкек, 2006. – 364 б.
2. Кенжешев К.Д.. Орто мектептерде кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасы жана анын милдеттери // БГУ им. К. Карасаева жарчысы. – 2017. – №3. – Б. 52.
3. Муаммед Гуль. Формирование гуманистической позиции подростков через привитие нравственно-духовных ценностей // Вестник БГУ им. К. Карасаева. – 2014. – №4 (30). – С. 159–161.
4. Дуйшонбаев П.., Дуйшонбаев М.. Чыңгыз Айтматовдун экологиялык этикасы. – Бишкек, 2005. – 396 б.
5. Мамытбекова Ч.. Фольклорные мотивы в романах Чыңгыз Айтматов // Вестник БГУ им. К. Карасаева. – 2008. – №1. – С. 122–127.
6. Чыңгыз Айтматов. Ак кеме. – Бишкек: Кыргызстан, 2018.
7. Байгазиев С.. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын окутуунун методикасы. – Бишкек, 2010.
8. Таштемиров Б.. Чыңгыз Айтматовдун философиялык көз караштары. – Бишкек, 2015.

УДК 81’373.612.2:821. **DOI: https://doi.org/10.56122/..v1i1.546**

“АДАМ” МЕТАФОРАЛЫК СФЕРАСЫНЫН Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ОРДУ

Исраилова Динара Аскаралиевна -Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Ч.Айтматов атындагы адабият институту,жетектөөчү илимий кызматкер, ф.и.к., ORCID 0009-0003-8242-1510 эл.дарек: israilovadin@mail.ru

РОЛЬ МЕТАФОРИЧЕСКОЙ СФЕРЫ “ЧЕЛОВЕК” В ТВОРЧЕСТВЕ Ч. АЙТМАТОВА

Исраилова Динара Аскаралиевна - НАН КР, Институт литературы им. Ч. Айтматова ведущий научный сотрудник, к.ф.н. ORCID 0009-0003-8242-1510 . эл.дарек: israilovadin@mail.ru

THE ROLE OF THE "HUMAN" METAPHORICAL DOMAIN IN GH. AITMATOV'S WORKS

Israílova Dinara Askaralíevna - National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Ch. Aitmatov Institute of Literature
ORCID 0009-0003-8242-1510, эл.дарек: israilovadin@mail.ru

Аннотация

Макалада Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы метафоралык сфералардын колдонулушу жөнүндө сөз болот. Филологиялык изилдөөлөрдө метафоралык трансферлердин жети түрү, лингвомаданий коддордун көптөгөн түрлөрү белгилүү. Мына ошол сфералардын ичинен “Адам” сферасынын Ч. Айтматовдун чыгармаларында колдонулушун изилдөөгө алдык.

Ачкыч сөздөр: *трансфера, код, мегасфера, метафоралык картина, метафоралык модель*

Аннотация

В статье рассматривается использование метафорических сфер в творчестве Ч. Айтматова. В лингвистических исследованиях известны семь типов метафорических переносов и многие виды лингвокодов. Среди этих сфер мы изучили использование сферы «Человек» в творчестве Ч. Айтматова.

Ключевые слова: *трансфер, код, мегасфера, метафорическая картина, метафорическая модель*

Annotation

The article examines the use of metaphorical spheres in the works of Ch. Aitmatov. In linguistic studies, seven types of metaphorical transfers and many types of linguocodes are known. Among these spheres, we studied the use of the sphere "Man" in the works of Ch. Aitmatov.

Keywords: *transfer, code, megasphere, metaphorical picture, metaphorical model*

Заманбап илимде төмөнкү негизги метафоралар же маданий коддор эң кеңири изилденип келет: фитонимикалык, зооморфтук, тамак-аш, предметтик коддор. Көптөгөн илимий эмгектерде «өсүмдүк дүйнөсү → адам», «жаныбарлар дүйнөсү → адам», «объект → адам», «тамак → адам» сыяктуу метафоралык трансферлер изилдөөнүн негизги предмети болуп саналат деген тыянак чыгарууга болот. Мына ушундан төрт маданий коддун актуалдуулугу келип чыгат: фитонимикалык, зооморфтук, артефакттык жана тамак аш коду. Жогоруда аталган коддорду кыргыз элинин байыркы оозеки чыгармачылыгынан баштап азыркы мезгилдеги көркөм чыгармаларына чейин жолуктурууга болот. Ансыз чыгарма көркөмдүк денгээлине чыга албайт. Дүйнөнүн метафоралык картинасын биз дүйнөнүн лингвистикалык картинанын фрагменттүү проекциясы катары, тигил же бул этностун же инсандын улуттук аң-сезиминде орун алган дүйнө жөнүндөгү аналогдук-ассоциативдик идеялардын жыйындысы катары түшүнөбүз. Белгилүү бир тилдик жана маданий коомчулуктун тарыхый өнүгүү процессинде анын дүйнөнүн метафоралык картинасы акырындык менен өзгөрүп турат, ошондуктан болуп жаткан өзгөрүүлөрдүн мүнөзүн аныктоо үчүн аны эволюциянын ар кандай этаптарында изилдөө зарыл. Дүйнөнүн метафоралык сүрөтү лингвистикалык гана эмес, адамдын физикалык, сезүү жана маданий тажрыйбасынын негизинде түзүлгөн дүйнөнүн концептуалдык картинасы менен да тыгыз байланышта. Тил, анын ичинде анын метафоралары дүйнөнүн концептуалдык картинасында болгон билимди вербалдаштырып, сактап, толуктап, муундан муунга өткөрүп берет. Метафоралар, биз билгендей, тил чөйрөсү менен гана чектелбейт – адамдын ой жүгүртүү процесстеринин өзү негизинен метафоралык мүнөздө болот (М. Бердсли, М. Блэк, М. Джонсон, Дж. Лакофф, М. Редди, А. Ричардс, М. Тернер, Дж. Фоконье, А. Вежбицкая, Н. Д. Арутюнова, А. Н. Баранов, Н. Н. Болдырев, О. И. Глазунова, И. М. Кобозева, Е. С. Кубрякова, А. П. Чудинов ж.б.). Бул өңүттөн алганда, метафора реалдуулукту сүрөттөөнүн каражаты эмес, аны түшүнүүнүн туруктуу жолу катары берилет, ошондуктан метафоралар тигил же бул этностук топтун концептуалдык чөйрөсүнө, ал эми жалпысынан – чагылдыруунун жалпы концептуалдык

системасына кирет. Чындыкты чагылдыруунун спецификалык формасы катары дүйнөнүн метафоралык сүрөтү дүйнөнүн сүрөттөрүнүн башка түрлөрү менен байланышта болот. Ал адамзат коомунун өнүгүүсүнүн ар кандай этабында бардык атайын илимдер тарабынан иштелип чыккан дүйнө жөнүндөгү илимий билимдердин жыйындысы катары дүйнөнүн илимий картинасы менен кесилишет, анткени терминдердин түзүлүшүнүн негизин көп учурларда метафоралоо түзөт.

Илимий билимдердин эволюциясынын азыркы этабы моделдөө идеяларынын интенсивдүү өнүгүшү менен мүнөздөлөт. Моделдөө, адатта, бир объекттин моделинин касиеттерин жана структурасын изилдөөнүн негизинде анын моделин куруу аркылуу объекттин же кубулуштун касиеттерин түшүндүрүү катары кызмат кылат. Реалдуу объекттер ушунчалык көп кырдуу жана татаал болушу мүмкүн, ошондуктан аларды изилдөөнүн эң эффективдүү жолу көбүнчө реалдуулуктун белгилүү бир фрагментин бир аз жөнөкөйлөштүрүлгөн формада чагылдырган моделди түзүү жана аны комплекстүү изилдөө болуп саналат. [6. 40].

Азыркы лингвистикалык изилдөөлөрдө «метафоралык модель» термини ар кандай мааниде түшүндүрүлүп келүүдө, ушуга байланыштуу моделдөөнүн параметрлерин тандоодо, метафоралык моделдерди сыпаттоо жана классификациялоо принциптеринде жана аларды түзүүчү компоненттерди тандоодо карама-каршылыктарды байкайбыз. Бир катар илимпоздор (Г. И. Кустова, В. Н. Телия, Н. П. Тропина) «маңызы боюнча метафора сөз сыяктуу эле бир эле функцияны аткарган үлгү» деп эсептешет. [9.180]. Метафораны моделдөөчү объект катары изилдөөнүн мындай мамилеси Ю. Д. Апресян, Д. Н. Шмелев, А. А. Тараненко жана башка окумуштуулар тарабынан иштелип чыккан регулярдуу полисемия теориясына негизделген. Алардын пикири боюнча, мааниси жакын сөздөр көбүнчө экинчи даражадагы маанилердин бир түрүнө ээ болот, ошондуктан каралып жаткан сөздөрдүн баштапкы (түз) жана экинчилик (каймана) маанилеринин типтүү катышы тиешелүү башка сөздөрдүн маанилерин өзгөртүүгө үлгү боло алат. А. П. Чудинов «метафоралык модель» терминин «Эне тилинде сүйлөгөндөрдүн аң-сезиминде орун алган, семантикалык жактан баштапкы жана экинчи даражадагы маанилердин байланышында орун алып, жаңы маанилердин пайда болушуна үлгү болот» деп түшүнөт. Дж. Лакофф жана М. Джонсон «метафоралык модель – бул өзүнүн эне тилинде сүйлөгөн адамдын аң-сезиминде болгон жана өнүгүп жаткан концептуалдык чөйрөлөр ортосундагы байланыштын схемасы» деп эсептешет [6.56].

Метафоралык моделди изилдөөдөгү ар кандай ыкмалардан улам аны түшүнүү эки ача болуп көрүнөт, бирок, бардык олуттуу айырмачылыктарга карабастан, окшош жагдайларды, анын ичинде метафоралык моделдөөнүн негизги түшүнүктөрүнүн бирдиктүүлүгүн жана изилденүүчү багыттардын жалпылыгын, б.а. метафоризациянын булактары жана багыттары экенин белгилеп кетүүгө болот. Ошентип, универсалдуу жалпы тил модели катары метафораны комплекстүү талдоо «метафоралык модель» жөнүндө жалпы түшүнүк калыптанганда пайда болот б.а. семантикалык жана когнитивдик мамилелерди айкалыштыруунун натыйжасында гана деген тыянак чыгарууга болот.

Ошол эле учурда, заманбап метафоралык система узак эволюциянын натыйжасы экени баарыбызга белгилүү. Мындан тышкары, аны уюштуруунун жана иштешинин өзгөчөлүктөрү негизинен анын өнүгүүсүнүн мурунку этаптарында б.а. байыркы тенденциялар менен аныкталат. Демек, лингвомаданияттын ар кандай этаптарында метафоралык моделдердин иштөө өзгөчөлүктөрүн изилдөө тиешелүү дооорлордогу менталитеттин өзгөчөлүктөрүн аныктоого жана эң байыркы когнитивдик механизмдерди аныктоого гана эмес, метафоралык моделдердин эволюциясын көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Жогоруда айтылгандардын баары диахрондук метафорологиянын методологиялык негиздерин иштеп чыгуунун зарылдыгын аныктайт – тигил же бул тил маданиятындагы метафоралык моделдердин динамикасын талдоого багытталган багыт.

Тил өзүнүн бүткүл тарыхында элдин кулк-мүнөзүнүн жана үрп-адаттарынын өзгөчөлүктөрүн өзүнө сиңирип алат, ошондуктан маданияттын улуттук спецификалык

компоненттеринин ичинен биринчи орунду ээлейт. Көркөм тексттеги маданий код – бул анын идеяларын жана концепцияларын ачууда баалуулукка жана маанаге ээ болгон татаал артефакт. Демек, бул артефакттын аксиологиялык багыты, функционалдык туруктуулугу жана убакыттын узактыгы менен шартталат. Адабий дискурстагы эң көп жыштык тарыхый-маданий, этномаданий, мейкиндик, диний-культтук, аймактык коддор сыяктуу маданий коддор менен көрсөтүлгөн. Лингвистиканын ар бир багытында лингвомаданий коддор ар кандай максатта колдонулуп, ар түрдүү кызматтарды аткарып калат. Көркөм текстте лингвистикалык каражаттар аркылуу жазуучунун дүйнөдөгү жеке картинасы чагылдырылат, анткени текстти жазып жатканда ал белгилүү бир маданий мейкиндикте болуп, ага олуттуу таасир тийгизет. Ошентип, көркөм текст маданияттын булактарынын бири катары иштей алат, анткени анда бай маданий маалыматтар камтылган, демек, анда улуттук-маданий өзгөчөлүктөр ачык-айкын көрүнүп турат. Жалпы маданий мурастын олуттуу бөлүгүн көркөм тексттер түзөт. Маданият кубулуштарынын системасында көркөм текст чоң роль ойнойт. Дал адабий текстте элдердин эскирген маданий салттары “ шифрленген”. Тил илиминин көз карашынан алганда, көркөм текст көп кырдуу көрүнүш. Көптөгөн кылымдар бою ал илимпоздордун көңүлүн буруп, лингвистикалык изилдөөлөрдүн объектисине айланган. Башка илимпоздор адабий текстти маданият менен ажырагыс байланышта деп эсептеп, аны белгилүү бир этностун маданий маалымат алып жүрүүчүлөрүнүн бири катары көрсөтүшөт. Окумуштуу Б. А. Маслова текстти лингвомаданият таануунун алкагында карап мындай дейт: «тил илими менен маданият таануунун ортосундагы түйүн, анткени текст тилге таандык жана анын эң жогорку баскычы, ал эми текст маданияттын формасы болуп саналат» [7. 53].

Н. Б. Кулибина «Адабий текст — бул өзү үч маданий объект болуп саналат. Биринчиден, көркөм адабият анын эң маанилүү компоненти катары элдин бүткүл турмушун, анын ичинде маданиятты чагылдырат. Экинчиден, тил – көркөм текстти түзүүчү материал – эң маанилүү маданий кубулуштардын бири. Үчүнчүдөн, көркөм текст көркөм чыгарма катары өзү маданияттын артефакты болуп саналат» [5. 37].

Жогорудагы аныктамаларга таянып, биз адабий текст текстте сүрөттөлгөн автордун дүйнөсүнүн сүрөтү гана эмес, ошондой эле маданий феномен деп тыянак чыгарууга болот. Ошентип, автор белгилүү бир маданий мейкиндикте болуу менен аны курчап турган чындыкты, тактап айтканда, күнүмдүк турмуштун өзгөчөлүктөрүн, адеп-ахлактык жана социалдык көйгөйлөрдү, ошондой эле тарыхый-маданий салттарды көркөм формада чагылдырат. Көркөм тексттин негизин тилдик каражаттардын жардамы менен улуттук өзгөчөлүккө ээ болгон маданий компоненттердин сүрөттөлүшү түзөт, ошондуктан текст улуттук-маданий маалыматтын булагы, ошондой эле улуттук менталитеттин экспоненти катары кызмат кылат. Адамдар үчүн эң маанилүү кубулуштардын жана түшүнүктөрдүн аталышы катары кызмат кылган сөздөр метафоралык трансферге дуушар болушат: өсүмдүктөр, жаныбарлар, тамак-аш, эмгек куралдары, кийим-кече жана башка буюмдар. Тил илиминде көптөгөн окумуштуулар метафоралык сфераларды ар кандай өңүттө изилдеп келүүдө.

Окумуштуу Ж. А. Вардзелашвили метафораларды талдап, төмөнкү семантикалык сфераларды аныктайт: «Адам», «Объект», «Физикалык дүйнө (жаратылыш объекттери)», «Жаныбар», «Абстракттуу түшүнүктөр», «Адамдын психикалык ишмердүүлүгү». Ошентип метафоралык процесске катышкан сөздөр белгилүү бир семантикалык чөйрөнүн субтитрлери менен бириккен тематикалык топторго бөлүнөт: «Объект → Предмет». «Объект → Адам», Объект → Физикалык дүйнө» «Объект → Абстракттуу түшүнүктөр», «Жаныбар → Адам», «Адам → Адам» ж.б. [1.19]. Дагы бир катар окумуштуулардын изилдөөсүнө таянып, жалпыланган тематикалык топторду байкоого болот: «Объект → Коомдук көрүнүш», «Физикалык кубулуш → Субъект», «Физикалык кубулуш → Абстракттуу түшүнүк», « Психикалык кубулуш → Физикалык кубулуш», «Абстракттуу түшүнүк → Психикалык феномен» ж.б.. Бул классификацияда негизгилери катары жансыз дүйнөгө тиешелүү «Объект», «Физикалык кубулуш», «Психикалык феномен», «Социалдык феномен», «Абстракттуу түшүнүк». Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктоо менен ар бир модель

семантикалык жактан жакын сөздөрдүн маанилерин трансформациялоо мүмкүнчүлүгүн алдын ала белгилей турганын белгилейбиз. Моделдөө ар кандай принциптерге негизделиши мүмкүн, ал тиешелүү түрдө моделдердин сыпатталышынын жана классификациясынын мүнөзүндө чагылдырылат. Метафора – бул стереотиптик образ, анын жардамы менен дүйнө жөнүндөгү тажрыйба жана билим уюштурулат. Адамдын элестүү ой жүгүртүүсү ага бейтааныш болгон курчап турган чындыкты чыгармачылык менен кабыл алууга жана ар кандай сезимдер менен кабыл алынган аймактардын ортосундагы окшоштуктарды орнотуу аркылуу объекттерди аныктоого гана эмес, конкреттүү жана абстракттуу нерселердин ортосундагы жалпылыкты да кабыл алууга мүмкүндүк берет. Метафоралар дүйнөнүн лингвистикалык да, концептуалдык да картинанын курамдык бөлүгү болуп саналат, ал тигил же бул этномаданияттын алып жүрүүчүлөрүнүн когнитивдик тажрыйбасын, алардын дүйнө жөнүндөгү билимдеринин жыйындысын чагылдырат, ал эми тил, анын ичинде метафора бул билимди вербалдаштырып, дүйнөнүн лингвистикалык сүрөтүндө жазып жана сактап турат. Бир жагынан, тил эне тилинде сүйлөгөндөр үчүн маанилүү болуп көрүнгөн тилден тышкаркы реалдуулуктун өзгөчөлүктөрүн чагылдырса, экинчи жагынан, эне тилинде сүйлөгөндөр дүйнөнү ошол этномаданияттын концептуалдаштыруу мүнөзүнө ылайык көрө башташат. Бул жагынан алганда, метафора чындыкты сыпаттоо каражаты эмес, аны түшүнүүнүн туруктуу жолу болуп саналат. Мына ошондой өзгөчөлүктөрдү изилдөө үчүн сөзсүз түрдө көркөм тексттерге таянабыз. Көркөм тексттерди изилдөө процессинде эң негизги деп эсептелинген жети мегасфераны аныктоого болот:

1. *«Адам» (анын физикалык, физиологиялык, психикалык өзгөчөлүктөрү);*
2. *«Коом» (социалдык топтор, социалдык мамилелер ж.б.);*
3. *«Фауна» (фаунанын өкүлдөрү, алардын жашоо өзгөчөлүктөрү);*
4. *«Өсүмдүк дүйнөсү» (флоранын өкүлдөрү, алардын жашоо өзгөчөлүктөрү);*
5. *«Органикалык эмес дүйнө» (жансыз табияттын реалдуулугу);*
6. *«Артефакт» (адамдын ишмердүүлүгүнүн продуктулары);*
7. *«Убакыт» (убакытты өлчөө бирдиктери, объекттердин убактылуу мүнөздөмөлөрү ж.б.). Метафоралаштыруунун булактары болуп мына ушул жогорудагы сфералар эсептелинет. Бул макалада «Адам» мегасферасына гана токтоло кетели*

1. «Адам» мегасферасы

1) адамдын физикалык касиеттери:

а) адамдын сырткы көрүнүшү (келбети) (сакал, тармал, бырышы, ак чач, кирпик, кызарган, сакал, көк көз, тармал чач, таз, булчуңдуу, жылаңач, ак сакал, ак чач , чачы боз, арык.

М: Нары жакта кабагын сала томсоргон *жылаңач аскалар*, баардыгына чыдагандай, бир козголуп койбостон, өжөрлөнгөн суу боюнда үңкүйүшөт [1.38].

б) адамдын дене бөлүктөрү (тышкы физикалык формаларында организм катары) (сан, каптал, курсак, кабак, көз, башы, кабыргасы, көкүрөгү, эриндери, бети, маңдайы, көкүрөгү, буту, көзү, манжасы, колу, бели, оозу, маңдайы ж.б.): ийненин көзү, жердин денеси; асман бети; оттуу көздөрү, асмандын башы М: Баарын даярдап бүткөндөн кийин, ал Саадатка деп камдап койгон чоң гулдүү шалы жоолукту жанакы көйнөк менен кошо *куржундун бир көзүнө салды, экинчи көзүн* эт менен боорсокко толтурду [1. 34.].

Алыстан жер оор келген көкжал жуптун баш ээси өзү, а буттары тиги дөбөтү болуп келатканы бекер эмес да [2. 10.].

Аба ымыктап, асмандагы чамбыл-ала булуттардан күндүн көзү көрүнбөсө да, асфальттагы кар өзүнөн өзү эрип, суулар чөөттөргө батпай, шаңгырап арыктарга агып түшөт [2. 44.].

Кагаздын бетине тартылган жер кандай болсо, сүрөт өзү дагы ошондой жөнөкөй [2. 192.].

Эртен Жамийлага араба беребиз, женеңди кошуп алып өзүң *баш бол* [2. 196.].

в) сүйлөө/үн (күбүр-шыбыр, өкүрүк, сүйлөө, үн, кыйкырык, бакырык, дудук, шыбыр; сөзсүз, үнсүз, тилсиз, чатакташкан, ызы-чуулуу, унчукпай, чурулдап, кобуранган, сүйлөп, кыйкырып, ызылдап, унчукпай калуу, кайталоо, шыбыроо ж.б.у.с.: агымдардын чыры; даректардын кеби ; табигый кыйкырык; сезимдердин ыйы; унаа үнү; жүрөк сүйлөө; жылдыздардын сөзү, балээнин шыбышы, суунун шуулдашы

М: Жон-жонунан кулаган суулар Байдамталдын иреңин бузуп, ташкындаган сел жүрдү [2. 37.]. г) адамдын физикалык кыймыл-аракеттери (чуркоо, баскан, жылмайган, чуркоо, көздөрүн кысуу, ирмеп салуу, сууга секирүү, сүзүү, коштоп жүрүү, сүйрөө, жылмаюу, кабагын түйүү, басуу, чечинүү, кийинүү; ж.б.) чуркаган булуттар; күн баткан жылмаюу; жылдар учат, жалын жерди аралап кетти; шамал тебелейт; жалаа мени коштоп жүрдү, анын сойлогон кадамын уктум; карагай күндүн көзүн кысып турат.

М: Оболу жаштык кызуулук менен бөкөн кууган алгырлардын артынан чуркап, чала жан жыгылган бөкөндөрдү мууздап кынык алышты, бара-бара куугунчулардын жоон тобуна кошулуп, суурулуп алдыга чыгып, картайып жүрбөй калган карышкырларды *көчүккө таштады* [2. 14.].

2) адамдын физиологиялык касиеттери:

а) адамдын ички органдары (артерия, тамак, кекиртек, тиш, вена, капилляр, сөөк, кан, өпкө, булчуң, жүрөк, жатын, тил ж.б.): тоонун боору; компьютердин тили, сөөгү бүтүн.

М: Кийинки убакытта, атка өбөктөгөн эркектердин: *“Боорумай, боорумай, боорумай!”* – деген өкүрүктөрү айылдын тиги четинен да, бул четинен да угулуп, бетин жошоодой айра тыткан катындар босогону тескери карап..дабышы түгөнгөнчө киркиреп, түн ортосуна чейин кошок айтуусу көбөйдү [2. 134.].

Ал өзү кичинесинен жылкыда жүрүп өскөн, *тээ боордо*, Бакайыр айылындагы жылкычынын кызы эле [2. 197.].

3) адамдын психикалык касиеттери:

г) эмоциялар: (кайгы, коркуу, кайгыруу, кубаныч; шайыр, толкундануу, ачуулуу, капалуу, кайгылуу, ачуулуу, жинденүү ж.б.): розалардын кайгысы; таң кубанычы; ачуу толкундар; ачуулуу жан, көңүлдүү шамал, жүрөк кубанды;

Жинденген карасур толкундар жээктеги таштарды кочкорчосунан качырып барып ордунан козголто урат да, анан сендиректей түшкөнсүп кайра артка тартат [1. 37.].

Ар кандай изилдөөлөрдө метафоралык сфераларды аныктоо маселеси конкреттүү бир тарыхый мезгилде бир этностун дүйнөсүнүн метафоралык сүрөтүн моделдөөнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн түшүнүүгө жана анын эволюциясы жөнүндө жалпы илимий түшүнүктү калыптандырууга шарт түзөт. Мына ушундай код-ачкычтардын көркөм тексттерде колдонулуусу кандай гана чыгарма болбосун көркөмдүк деңгээлге көтөрөт.

Колдонулган адабияттар:

1. *Айтматов Ч. 1-том, Бишкек “Учкун”, 2009*
2. *Айтматов Ч. 5-том, Бишкек “Учкун”, 2009*
3. *Вардзелашвили Ж. Метафорические номинации в языковой картине. Научные труды. Серия.: филология. Выпуск II. СПб-Тб., 2001.*
4. *Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 3-е изд., – М.: Русский язык, 1990*
5. *Кравцова Ю. В. Метафорическое моделирование мира в художественном тексте: семантико-когнитивный анализ. – К.: Изд-во НПУ им. М. П. Драгоманова, 2014.*
6. *Кулибина Н. В. Зачем, что и как читать на уроке: художественный текст при изучении русского языка как иностранного. СПб.: Златоуст, 2001.*
7. *Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем. – М.: Изд-во ЛКИ, 1990.*
8. *Маслова В. А., Пименова М. В. Коды лингвокультуры. М.: ФЛИНТА:Наука, 2016.*
9. *Толстая, С. М. К понятию культурных кодов. Славянская этнолингвистика [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ethnolinguistica-slavica.org .*
10. *Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Наука, 1996.*